

çok sözlük kaleme alınmıştır (Gâfî, s. 79-81).

Arapça'dan Batı dillerine veya Batı dillerinden Arapça'ya sözlük çalışması yapanların bazıları şunlardır: Arapça-Fransızca: A. B. Kazimirski, J. B. Belot, R. P. A. Dozy, Cebbûr Abdünnûr; Fransızca-Arapça: J. B. Belot, Cebbûr Abdünnûr, Süheyl İdrîs, El-lious Bocthor; Arapça-İngilizce: E. W. Lane (sekiz cilt), J. Milton, Rûhî Ba'lebekkî, Münîr Ba'lebekkî, İlyâs Antûn; İngilizce-Arapça: İlyâs Antûn, Rûhî Ba'lebekkî, G. P. Badger; Arapça-Almanca: Hans Wehr, A. Fischer; Almanca-Arapça: Götz Schregle; Arapça-Fransızca-İngilizce: Régis Blachère (a.g.e., s. 51-74, 91-104).

Özel alan sözlüklerinin en eskileri Kur'an ve hadislerde yer alan garîb kelimelere dair eserlerdir (a.g.e., s. 147, 188, 199-204). Terim sözlüklerinin çoğu zamanımızda yazılmış olup daha eskileri İbn Sînâ, İbn Meymûn, İbnü'l-Haşşâ ve İbnü'l-Baytâr tarafından kaleme alınan tıp terimleri sözlükleridir (a.g.e., s. 161-169). Son dönemlerde Arap edebiyatı, belâgat, aruz, nahiv vb. alanlarda birçok terim sözlüğü yayımlanmıştır (a.g.e., s. 126, 127, 136, 171, 219-220). Kahire Arap Dil Akademisi çeşitli konularda birçok terim sözlüğü hazırlamaktadır. 1993 yılına kadar 140'a yakın alanda yazılmış 820 civarında terim sözlüğü tesbit edilmiştir (a.g.e., s. 119-226). Arap sözlük bilimine ve Arapça sözlüklere dair *el-Müzahir fî 'ulûmî'l-luğa* (Celâleddin es-Süyûtî), *el-Bülğa fî usûlî'l-luğa* (M. S. el-Kannevî) gibi eserler yazılmış, çağımızda bu konuda birçok eser ve makale neşredilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, I, 5, 28; Cevherî, eş-Şihâh, "acm", "kms", "lğv" md.leri; *Me'âyisü'l-luğa*, "lğv" md.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 3-5; *Lisânü'l-'Arab*, "acm", "kms", "lğv" md.leri; Sü-yûtî, *el-Müzahir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru İhyâi'l-küttübî'l-Arabiyye), tür.yer.; Abdullah el-Bustânî, *el-Bustân*, Beyrut 1927, I, 34; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kahire 1956, s. 263-269; Abdullah Dervî, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye*, Kahire 1956, s. 4, 12-19, 47-89, 91, 121, 126, 133; M. Ahmed Ebû'l-Ferec, *el-Me'âcimü'l-luğavîyye fî dâv'î dirâsâti 'ilmi'l-luğati'l-hadis*, Kahire 1961, s. 27-31; Adnân el-Hatîb, *el-Mu'cemü'l-Arabî beyne'l-mâzî ve'l-hâzir*, Kahire 1967, s. 25, 37, 49, 51, 56; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve te'vavürüh*, Kahire 1968, I, 40-45, 273, 277, 297, 311, 379; II, 434, 452, 728-731; Abdülhamid eş-Şelkânî, *Rivâyetü'l-luğa*, Kahire 1971, s. 103, 111-132; Fethî Ali Yûnus – Mahmûd Kâmil en-Nâka, *Esâsiyyâtü ta'limi'l-luğati'l-'Arabiyye*, Kahire 1977, s. 12; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mukaddimetü's-Şihâh*, Beyrut 1979, s. 38, 54-76, 89, 95-96, 104-107, 121, 173-179, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., eş-Şihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye, Mekke 1410/

1990, s. 40-92, ayrıca bk. tür.yer.; Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-luğavîyyetü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1985, tür.yer.; C. Zeydân, *Âdâb*, II, 41, 122; Abdüssemî M. Ahmed, *el-Me'âcimü'l-'Arabiyye*, [baskı yeri yok] 1984 (Dârü'l-fikri'l-Arabî), tür.yer.; Abdülâlî el-Vedgîrî, *el-Mu'cemü'l-'Arabî bi'l-Endelûs*, Rabat 1404/1984, tür.yer.; Siddîk Hasan Han, *el-Bülğa fî usûlî'l-luğa* (nşr. Nezîr M. Mektebî), Beyrut 1408/1988, tür.yer.; Yûsuf Abdülganî Abdullah, *Mu'cemü'l-me'âcimi'l-'Arabiyye*, Beyrut 1411/1991, tür.yer.; M. Reşâd el-Hamzâvî, *el-Mu'cemü'l-'Arabî: İşkâlât ve mu'kârebât*, Beytül-hikme 1991, tür.yer.; Vecdî Rûk Gâfî, *Mu'cemü'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye*, Beyrut 1993, tür.yer.; Abdülmecid el-Hur, *el-Mu'cemât ve'l-mecâmi'u'l-'Arabiyye*, Beyrut 1994, tür.yer.; Hilmi Halîl, *Dirâsât fî'l-luğa ve'l-me'âcim*, Beyrut 1998, tür.yer.; İbrâhim es-Sâmerrâî, *Rihle fî'l-mu'cemi'l-târîhi*, Kahire 1419/1999, tür.yer.; Hâzım Ali Kemâled-din, *Dirâse fî 'ilmi'l-me'âcim*, Kahire 1420/1999, tür.yer.; Yûsuf el-İş, "Evveliyetü tedvini'l-me'âcim ...", *MM'Adm*, XVI/9 (1941), s. 250, 422; XVI/10, s. 460; XVI/11, s. 512; J. A. Haywood, "Kâ-mûs", *EI²* (Fr.), IV, 546-548; "Dictionary", *EBr*, VII, 384-389; İsmâil L. Çakan – Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, I, 79; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", a.e., XV, 309-312; Hulûsî Kılıç, "el-Kâmûsü'l-muhîr", a.e., XXIV, 287-288; İsmâil Durmuş, "Kürâunne'ml", a.e., XXVI, 561-562.

İSMAİL DURMUŞ

□ FARSÇA. Farsça sözlükler İran dille-riyle ilgili olarak ilk dönemde yazılan sözlükler, Pakistan ve Hindistan'da hazırlanan sözlükler, Osmanlı döneminde kaleme alınan sözlükler ve modern dönemdeki sözlükler şeklinde dört grup halinde ele alınmaktadır.

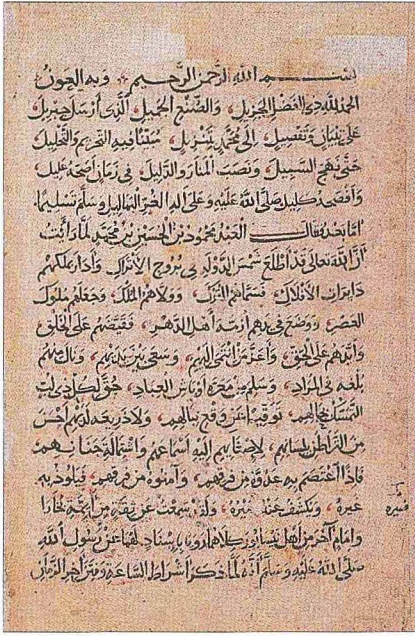
Farsça'dan Farsça'ya Sözlükler. İran'da Farsça ilk sözlük, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde adı geçen, III. (IX.) yüzyılın sonlarıyla IV. (X.) yüzyıl başlarında yaşayan Ebû İsa b. Ali b. İsa b. Dâvûd tarafından hazırlanan sözlüktür. Yine İbnü'n-Nedîm'in eserinde V. (XI.) yüzyılda şair Katrân-ı Tibrîzî'nin düzenlediği bir sözlüğün ismi geçmektedir. Bu eser, daha sonra hazırlanan Sürûfî'nin Kâşânî'nin *Ferheng-i Sürûfî* (telifi 1008/1599) ve Encü-yi Şîrâzî'nin *Ferheng-i Cihângîrî* (telifi 1005-1017/1596-1608) adlı sözlüklerinin temel kaynağını teşkil etmiştir. Bu müelliflerin kaynak olarak kullandıklarını söyledikleri *Risâle-i Ebû Hâfis Sogdî* hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Farsça'da ilk kapsamlı sözlük Esedî-i Tûsî'nin (ö. 465/1073) *Luğat-ı Fûrs* (*Ferheng-i Esedî*) adlı eseridir. Sözlükte kelimeler son harflerine göre sıralanmış ve şiirlerden örnekler verilmiştir. Günümüze çok sayıda nüshası ulaşan *Luğat-ı Fûrs* Abbas İkbâl tarafından neşredilmiştir (Tahran 1319 hş./1940). İkinci kapsamlı sözlük, Muhammed Nahcuvânî'nin 728'de (1328)

hazırladığı *Şihâhu'l-Fûrs* olup Cevherî'nin *Şihâhu'l-luğa*'sında olduğu gibi kelimeler son harflerine göre sıralanmıştır. Encü-yi Şîrâzî ve Sürûfî tarafından kullanılan eseri Abdülâlî Tâit yayımlamıştır (Tahran 1321 hş.). Daha sonraki bir çalışma Ebû'l-Alâ Abdülmü'min-i Cerûtî'nin *Mecmû'atü'l-Fûrs*'üdür. XIII. yüzyılın sonunda veya XIV. yüzyılın başlarında hazırlanan eser genelde Esedî'nin çalışmasına göre tertip edilmiş, Senâî, Süzenî, Enverî, Hâkânî-i Şîrvânî ve Sa'dî-i Şîrâzî'den örnekler verilmiştir. Şems-i Fakrî İsfahânî'nin *Mî-yâr-ı Cemâlî'si Luğat-ı Fûrs* örnek alınarak düzenlenmiştir (nşr. Sâdık Kiyâ, Tahran 1337 hş.).

Arapça-Farsça Sözlükler. İslâmî dönemden itibaren İran kökenli âlimler Arapça sözlük çalışmalarına etkin biçimde katılmışlardır. Bu alanda ilk eser Edîb Kürdî Nîşâbürrî'nin 438'de (1046) yazdığı *el-Bülğatü'l-mütercem fî'l-luğati'l-farsî* (Münzevî, III, 1964). Ebû Abdullah Hüseyin Netanzî'ye (ö. 497/1103) nisbet edilen *Mirkât* adlı sözlükte vücudun bölümleri, hastalıklar, ilaçlar, yiyecekler ve içeceklerin isimleri yer almaktadır. Kadî Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî'nin (ö. 486/1093) *Tercemân-ı Kur'ân*'ı ilk Kur'an sözlüğüdür. Hubeys et-Tiflîsî de *Cevâmî'u'l-beyân ve Kitâbü Vücûhi'l-Kur'ân* adıyla iki Kur'an sözlüğü hazırlamıştır. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhâkî'nin *Tâcû'l-meşâdir*'i kelime kalıplarına göre tertip edilmiş (nşr. A. Cüveynî, Tahran 1983), Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin hazırladığı *es-Sâmî fî'l-esâmî* konularına göre düzenlenmiştir. Eser din, hayvanlar, gökyüzü ile yıldızlar ve yeryüzüyle ilgili kelimeler olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir (nşr. M. M. Hindevî, Tahran 1967). Mahmûd b. Ömer Mahmûd Kadî Zencî tarafından kaleme alınan *Mühezzebü'l-esmâ*' yirmi sekiz bölümden oluşan hacimli bir sözlüktür (nşr. M. H. Müstevfî, Tahran 1985). Diğer Arapça-Farsça sözlükler için Münzevî'nin *Fihrist*'inin III. cildiyle Dihhudâ'nın *Luğat-nâme*'sinde (Mukaddime, s. 202-271) geniş bilgi bulunmaktadır.

Hindistan'da Farsça Sözlük Çalışmaları. Hint alt kıtasında Farsça'nın etkisi edebî eserlerin yanında sözlük çalışmalarına da yansımış ve bu alanda çeşitli eserler hazırlanmıştır. İlk hacimli sözlük, Halacîler sarayında yaşayan şair Fahreddin Mübârekşah Kavnâs'ın *Ferheng-i Kavnâs*'ıdır. *Luğat-ı Fûrs*'ten geniş biçimde faydalanan Kavnâs, İran ve Hindistan'da yaşamış birçok şairden örnekler vermiştir. Diğer bir sözlük Muhammed b. Kivâm Belhî'nin

Divânü lügâti't-Türk'ün ilk sayfası (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 4189)

Bahrü'l-Fezâ'il fî menâfi'i'l-efâz'il idir. Müellif önsözde Rûdekî, Unsûrî, Nizâmî-i Gencevî gibi şairlerle *Mukaddimetü'l-edebe* ve *es-Sâmî fî'l-esâmî* gibi sözlükleri kaynak olarak kullandığını belirtmektedir (nüshaları için bk. Münzevî, III, 1921). *Şerefnâme-i Münyerî*, İbrâhim Kivâm tarafından yazılmış ve mutasavvıf Şerefeddin Ahmed Münyerî'ye sunulmuştur. Eserin önsözünde bazı Türkçe eklerin açıklanması sözlüğün bir özelliğini oluşturur. Müellif birçok sözlüğü kaynak olarak kullandığını söyler. X. (XVI.) yüzyılın sonunda Mirza İbrâhim b. Şah Hüseyin bu eseri *Ferheng-i Mirzâ İbrâhîm* adıyla kısaltmıştır. Daha sonra hazırlanan birçok sözlüğün kaynağı olan *Şerefnâme-i Mirzâ*'nın çeşitli nüshaları bulunmaktadır (a.g.e., III, 1995-1996). Muhammed Lâd Dihlevî'nin kaleme aldığı *Mü'eyyidü'l-Fuzâ'ilâ*'nın ilk bölümü Arapça'dan Farsça'ya, ikinci bölüm Farsça'dan Farsça'ya, üçüncü bölüm Türkçe'den Farsça'ya bir sözlüktür (nüshaları için bk. a.g.e., III, 1957). Feyzî-i Sirhindî'nin yaklaşık 1001 (1592) yılında tamamladığı *Medârü'l-efâz'il* de Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler işaretlerle gösterilmiştir. Eserin İran'da Âsitân-ı Kuds-i Rezavî Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (nr. 3678). Abdürreşid b. Abdülğafûr Tetlevî'nin alfabetik sıraya göre

hazırladığı *Ferheng-i Reşîdî*, *Ferheng-i Cihângîrî* ve *Ferheng-i Sürûrî*'nin kısaltılmış şeklidir (nüshaları için bk. a.g.e., II, 1936). Joseph Barretto tarafından 1805'te tertip edilen ve anonim bir sözlük olan *Şemsü'l-luğât* alfabetik sıraya göre basit kelimeleri, terimleri ve atasözlerini ihtiva eder. Eved Nevvâbî Ebû'l-Muzaffer Gâziddin Haydar'ın yazdığı *Heft Kulzum* adlı geniş hacimli sözlük Mevlevî Kabûl Muhammed tarafından düzenlenmiştir. Yedi bölümden meydana gelen eserin ilk altı bölümü ilk ve son harflerine göre sıralanmış Farsça kelime ve deyimleri içerir. Son bölümde Farsça alfabe, dil bilgisi, aruz, kafiye gibi konular ele alınmaktadır. 1242'de (1826-27) Gıyâseddin Muhammed Râmpûrî'nin hazırladığı *Gıyâşü'l-luğât* kelimelerin ikinci harfine göre sıralanmıştır (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân 1337 hş.). Hindistan'da XVII. yüzyılda Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî tarafından kaleme alınan bir sözlük de *Burhân-ı Kâtî*'dir. Hindistan ve İran yanında diğer İslâm ülkelerinde de rağbet gören ve birçok baskısı yapılan sözlük Mütercim Âsım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (bk. BURHÂN-ı KÂTÎ).

Osmanlı Döneminde Farsça Sözlük Çalışmaları. Osmanlılar'da ilk Farsça sözlük çalışmaları IX. (XV.) yüzyılda başlamış ve hemen hemen bütün sözlükler Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiştir. Geniş hacimli ilk sözlük olan *Uknûm-ı 'Acemî* kelimelerin ilk ve son harflerine göre sıralanmıştır. Eserin 892 (1487) istinsah tarihli bir nüshası Bodleian Library'de mevcuttur (diğer nüshaları için bk. a.g.e., III, 1962). İran asıllı olup Osmanlı sarayında şehzadelere hocalık yapan Lutfullah b. Ebû Yûsuf Halîmî tarafından tertip edilen *Kâ'imî* adlı sözlük *Bahrü'l-ğarâ'ib* adıyla da bilinir. İki bölümden meydana gelen eserin ilk bölümü Farsça-Türkçe bir sözlük olup ikinci bölümü aruz, kafiye, bedî' ve çeşitlerine dair bilgileri içerir (nüshaları için bk. a.g.e., III, 2012). Hasan b. Hüseyin b. İmâd Karahisârî'nin hazırlayıp II. Bayezid'e sunduğu *Şâmilü'l-luğa* iki bölümdür. İlk bölüm Farsça derî (fasih) kelimeleri, ikinci bölüm masdarları ihtiva eder. Eserin sonunda Farsça gramere dair bir bölüm yer alır. Karahisârî daha önce yazılan *Şihâhu'l-Fürs*, *Mî'yâr-i Cemâlî*, *Kâ'imî* gibi sözlüklerden faydalanmıştır (nüshaları için bk. a.g.e., III, 1992). Hatîb Rüstem Mevlevî tarafından tertip edilen *Vesiletü'l-makâşid ilâ ahseni'l-makâşid* üç bölüm ve bir hâtimeden meydana gelmiş olup 903 (1497-98) yılında tamamlanmış-

tır (nüshaları için bk. a.g.e., III, 2046). Münzevî diğer Farsça-Türkçe sözlükler için *Fihrist*'inin III. cildinde geniş yer ayırmıştır.

İran'da Son Dönemde Yazılan Sözlükler. Bu dönemde hazırlanan sözlüklerin birçoğunda büyük ölçüde Batı metodu izlenmiş, öte yandan geleneksel metotlarla yapılan sözlük çalışmalarına da devam etmiştir. Ali Ekber Nefîsî'nin *Ferheng-i Nefîsî*'si (I-V, Tahrân 1938-1955), Muhammed Ali Dâî'nin *Ferheng-i Nizâm*'ı (I-V, Haydarâbâd 1346-1358; Tahrân 1985), Ali Ekber Dihhudâ'nın *Luğatnâme*'si (I-XXVII, Tahrân 1373 hş.) ve Muhammed Muîn'in *Ferheng-i Fârsî*'si (I-VI, Tahrân 1963-1968) bu dönemde yapılan en önemli çalışmalardır.

Batı Dillerinde Farsça Sözlükler. İran-Avrupa ilişkilerinin başladığı XVII. yüzyıldan itibaren bu konuda çalışmalar yapılmıştır. C. Ravius'un *Specimen Lexici Arabico-Persici-Latini*'si (Leyden 1645) ve Angelo de St. Joseph'in *Gazophylacium Linguae Persarum-Triplici Linguarum*'u (Amsterdam 1685) Batı dillerinde Farsça ilk sözlüklerdir. İlk Farsça-İngilizce sözlük 1777'de John Richardson tarafından hazırlanmıştır. XIX. yüzyılda Johann August Vullers'in tertip ettiği iki ciltlik *Lexicon Persico-Latinum* (Bonn 1855-1864) gelişmiş bir sözlüktür. F. Steingass'ın *Persian-English*'i (London 1892) Farsça-İngilizce en mükemmel sözlük olma özelliğini hâlâ korumaktadır (diğer Batı dilleri sözlükleri için bk. Dihhudâ, *Mukaddime*, s. 273-277).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtî* (nşr. M. Muîn), Tahrân 1330 hş./1951, Saîd-i Nefîsî'nin *Mukaddime*'si, I, 64-77; Şehriyâr-ı Nakvî, *Ferheng-nûvîst der Hind u Pâkistân*, [baskı yeri ve tarihi yok]; Münzevî, *Fihrist*, III, 1919-2046; M. Debîr-i Siyâkî, *Ferhenghâ-yi Fârsî ve Ferheng-i Gûnehâ*, Tahrân 1368 hş.; D. N. MacKenzie, "Kâmûs", *El*² (İng.), IV, 525-527; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), *Mukaddime*, s. 135-277; Ali Aşraf Sâdiqî, "Dictionaries", *Elr.*, VII, 387-390; John R. Perrey, "Dictionaries", *a.e.*, VII, 390-393; Hosayn Sâmeî, "Dictionaries", *a.e.*, VII, 393-397.

TAHSİN YAZICI

Türkçe. Türk dilinde Arapça lügât kelimesi yine Arapça olan kâmûs ve Farsça ferheng ile birlikte kullanılmış, 1932 yılında Türk Dili Tedkik Cemiyeti tarafından bunlara karşılık Türkmençe'de yer alan sözlük kelimesi önerilmiştir. Bugün Türk dünyasında lügat karşılığı olarak kullanılan kelimeler şunlardır: Sözlük (sözlük, sözlük, Türkmençe), lügat (Âzerî, Özbek, Uygur), laflık (Gagauz), slovar (Çuvaş, Tuva, Hakas), tılcı (Saha).